

Garlieb Merkeli käsitus alglepingust ja selle kehtivusest pärisorjuse kaotamisel Balti provintssides

Kadi Kähär-Peterson

Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, Ülikooli 18,
50090 Tartu; kadi.kahar-peterson@ut.ee

Kokkuvõte. Artiklis on lähema vaatluse alla võetud Garlieb Merkeli käsitus alglepingust (*Urvertrag*), mida Merkel mõtestas ühiskonnaelu õigusliku alusena ja mis kehtestas kõigi inimeste õiguse inimlikule kohtlemisele. Kuigi Merkel pidas alglepingut üldinimlikuks, ei kehtinud see tema kaasajal Balti provintssides. Seepärast kutsus Merkel üles alglepingut taas kehtima panema. Merkel tugines alglepingust kirjutades Jean-Jacques Rousseau ideedele, kuigi tema tõlgendus Rousseau teoreetilise mõtte rakendamisel Liivimaa pärisorjust kritiseerides ja reformiettepanekuid tehes on küllaltki vaba. Merkeli meelest seostus algleping tugevalt varase inimõiguste kontseptsiooniga, samas ei välistanud algleping vallutusõiguse legitiimsust. Viimasega näitas Merkel oma toetust seni kehtinud maaomandisuhete jätkumisele ka pärast talupoegade pärisorjusest vabastamist.

Märksõnad: pärisorjuse kaotamine, ühiskondliku lepingu teooria, inimõigused, vallutusõigus, Garlieb Merkel, Jean-Jacques Rousseau, David Hume

SISSEJUHATUS

Kui toona veel noor ja tundmatu, hiljem ühe kuulsaima pärisorjuse kriitikuna ajalukku läinud Garlieb Merkel 1796. aastal oma kirjutisega „Lätlased, eeskätt Liivimaal filosoofilise aastasaja lõpus“ pärisorjuse debatti sekkus, ei olnud ta ei esimene ega jäänud ka viimaseks autoriks, kes kirjutas pärisorjusest kui Balti provintside aktuaalsest ja lahendamist ootavast probleemist. Balti valgustajad olid juba 1760. aastatest alates pööranud oma kirjutistes lugejate tähelepanu pärisorjuse küsimusele, samal kümnendil kehtestati Liivimaa kindralkuberner George Browne'i positiivsed määrused. Vahetult enne Merkeli „Lätlaste“ ilmumist oli Liivimaa maapäeval tõstatatud talupoegade olukorra parandamise küsimus.¹ Merkeli panust sellesse arutellu nähakse nüüdses historiograafias kriitika pöördepunktina, mis laiendas pärisorjuse teemalise arutelu uutele teemadele: sotsiaal-majanduslike teemapüstituste kõrval tõstis Merkel esile varase käsitluse iga inimese ja keelelis-kultuurilise kogukonna õigustest. Jürgen Heeg on nimetanud Merkeli tegevust lätlaste ja eestlaste rahvastamiseks (*Nationalisierung der Letten und Esten*)² ning läti rahvuse avastamiseks (*Entdeckung der lettischen Nation*).³ Erich Donnerti väitel nõudis Merkel lätlastele ja eestlastele võimalust tõusta Euroopa kultuurrahvaste hulka⁴ ning Andrew James Blumbergs nimetas Merkeli „vaba läti rahva pioneeriks ja tšempioniks“, kes tegi seisus- ja rahvuspiiride kattuvusest Liivimaal „otsustava faktori“.⁵ Jaan Undusk on näidanud Merkeli otsustavat mõju eesti rahvusliku ajalookirjutuse kujunemisele.⁶

- 1 Uuematest ja mahukamatest käsitlustest Balti provintside pärisorjuse küsimuse kohta 18. sajandi teisel poolel vt nt: E. Donnert. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland: Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Peter Lang, Frankfurt am Main, New York, 2008; A. J. Blumbergs. *The Nationalization of Latvians and the Issue of Serfdom: The Baltic German Literary Contribution in the 1780s and 1790s*. Cambria Press, Amherst, N.Y., 2008. Jürgen Heegi Merkelile keskenduv monograafia annab Merkeli uurimise perspektiivist ülevaate ka tema elkäajatest: J. Heeg. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft: Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Russlands*. (Europäische Hochschulschriften, 718.) Peter Lang, Frankfurt am Main, 1996, 39–63.
- 2 J. Heeg. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft*, 196.
- 3 J. Heeg. *Garlieb Merkel und die baltischen Völker*. Winter, Heidelberg, 2001, 44; J. Heeg. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft*, 10.
- 4 E. Donnert. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland*, 142.
- 5 A. J. Blumbergs. *The Nationalization of Latvians and the Issue of Serfdom*, 168, 188.
- 6 J. Undusk. *Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt. – Eesti kirjandike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu.) Ilmamaa, Tartu, 2016, 140–88; J. Undusk. Ajalootõde ja metahistoriilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna, 2000, 2, 114–30; J. Undusk. „Wechsel und Wiederkehr“ als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merckels Geschichtsideologie. – ‘Ich werde gewiß große Energie zeigen’: Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga. (Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13.) Hrsg. von J. Drews. Aisthesis Verlag, Bielefeld, 2000, 133–147; J. Undusk. *Naturrecht und Naturgeschichte im politischen Denken: G. H. Merkel und C. G. Jochmann als Vertreter der aufklärerischen Naturrhetorik. – Aufklärer im Baltikum: Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*.*

Mitmed uurijad on rõhutanud, et just Merkel tõi pärisorjuse ümber käivasse arutellu seisus- ja rahvuspiiri kattuvuse kui lahendamist ootava probleemi.⁷ Sellest seisukohast on saanud üldkäsitlustes põlistatud standardvaade Merkeli seisukohtadest.

Merkel ise ei näinud enda teost sisulises mõttes aga sugugi mitte pöördepunktina. Vastupidi, ta väitis „Lätlastes“, et sealt „ei leia täiesti uusi ideid ega sügavuti minevaid arutlusi“.⁸ Ta nägi end osalisena varem alanud diskussioonis, kaasa aitamas juba ellukutsutud protsessile. Samas sõnastas ta ka oma teose erinevuse eelkäijatest: eelnenud kirjamehi iseloomustavat liigne leebus, Merkel ise kavatses loobuda ettevaatlikkusest ning kirjutada nii, et tema kirjatööl oleks mõju.⁹ Seega proovis ta osaliselt jätkata seniste kirjameeste alustatud patriootlikku ettevõtmist isamaa heaks. Teisalt tuleb siiski möönda, et tema erinevus ei seisnenud vaid teravamast stiilist. „Filosoofilisele sajandile“ järgnenud „õigluse sajandil“ – nagu Merkel neid nimetas¹⁰ – pöörati tema teoseid lugedes eelkõige tähelepanu just pärisorjuse ja rahvuse küsimuse seostamisele ehk sellele, kuidas ta käsitles läti ja eesti rahvast, nende ajalugu ja ebaõiglast olukorda pärisorjuses. See osa Merkeli kirjutatust pakkus inspiratsiooni eestlaste ja lätlaste rahvusliku mütoloogia ja ajalookirjutuse loojatele ning jõudis ka eesti, läti ja baltisaksa kirjandusse.¹¹

Kuid selline fookus jätab varju Merkeli laiema ühiskonnakäsitluse ja selle, kuidas ta täpsemalt visioneeris pärisorjuse kaotamist ja sellele järgnevat ühiskonnakorraldust Balti provintssides. Siinse artikli eesmärk

Hrsg. von U. Kronauer. (Akademiekonferenzen, 12.) Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 2011, 57–84.

- 7 J. Heeg. Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft, 202; T. Taterka. Nachwort. – G. Merkel. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde. Hrsg. von T. Taterka. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 17.) Hirschheydt, Wedemark-Elze, 1998, 292–302, siin 301; A. J. Blumbergs. The Nationalization of Latvians and the Issue of Serfdom, 168, 171, 188; J. Undusk. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu, 144–156.
- 8 G. Merkel. Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Heinrich Gräff, Leipzig, 1796, 322.
- 9 G. Merkel. Die Letten, 12–13.
- 10 „Lätlaste“ pealkirjas lubas Merkel kirjeldada olukorda „filosoofilise aastasaja lõpus“ ning teose sissejuhatuses esimene lause on: „Mõistus on võitnud ja õigluse sajand algab.“ (G. Merkel. Die Letten, 1)
- 11 Selle kohta vt nt: L. Lukas. Die politische Dimension des baltischen Zeitromans. – Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur. Hrsg. von L. Lukas, M. Schwidtal, J. Undusk. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 22.) LIT, Münster, 2018, 397–426; J. Undusk. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu; L. Lukas. “Who Holds the Right to the Land?": Narratives of Colonization in Baltic-German and Estonian Literatures. – Fugitive Knowledge: The Loss and Preservation of Knowledge in Cultural Contact Zones. Ed. by A. Beer, G. Mackenthum. Waxmann, Münster, New York, 2015, 65–81; A. Pöldvee. Vanemuise süüd: Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole. – Tuna, 2013, 1, 10–31; L. Lukas. The Baltic-German Settlement Myths and Their Literary Developments. – We Have Something in Common: The Baltic Memory. (Collegium Litterarum, 21.) Ed. by A. Mihkelev, B. Kalnačs. Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences, Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia, Tallinn, 2007, 87–98.

on vaadata lähemalt üht Merkeli ühiskonnakäsitluse tuummõistet – alglepingut (*Urvertrag*). Alglepinguks nimetas Merkel oma vaadet ühiskonnaelu õigluslikule alusele ning sellele, kuidas seda tema kaasajas peaks rakendama. See mõte tõukus Euroopa mõtteloos levinud ideest, et kõik ühiskonnad põhinevad lepingul. Kontraktarianism ehk lepinguteooria oli 18. sajandi lõpuks sügavuti läbivaieldud idee, millel leidis nii pool-dajaid kui ka vastaseid.¹² Artikli esimesed kaks osa keskenduvad sellele, mida Merkel alglepinguna silmas pidas, ning näitavad, kui tihedalt oli see Merkeli meelest seotud inimolemuse ja Euroopa mõtteleo varase käsitlusega inimese õigustest. Seejärel arutlen selle üle, kuidas oli algleping Merkeli arvates kooskõlastatav Balti provintssides väljakujunenud põhi-korraga ning millise tähenduse said alglepingu põhimõtted pärisorjuse kaotamise protsessis. Artikli viimases osas tutvustan Merkeli hinnanguid pärisorjuse kaotamisele pärast seda, kui kõigis kolmes Balti provintsis olid vastavad otsused tehtud.

ALGLEPING – POLIITILISE ÜHENDUSE VAIKIMISI SÕLMITUD ÕIGUSLIK ALUS

Kuigi Merkelile meeldis aeg-ajalt tekstidesse pikkida oma argumentat-siooni võtmemõistete lühidefinitsioone, ei teinud ta seda alglepingu puhul. Niisiis tuleb tema alglepingu definitsioon tuletada sellest, milli-seid omadusi ta sellele omistas. Esimene omadus, mida Merkel oma alglepingukäsitluses mainib, on see, tegu on riikluse vaikumisi sõlmitud alusega. Esimest korda kasutas Merkel terminit „algleping“ oma teose „Lätlased“ kolmandas peatükis „Liivimaa lätlaste teoorjus ja andamid“. Peatüki alguses visandas Merkel ülevaatlikult selle, mida tähendas tema jaoks algleping, ning asub seejärel kirjeldama, mil moel on seda Balti provintssides järk-järgult eirama hakatud. Ta alustab mõttega, et kõik poliitilised ühendused põhinevad vaikival kokkuleppel:

Alates Rousseau teosest „Contrat social“ on üldtunnustatud tõde, et iga riigikodanliku põhikorra aluseks on vaikumisi leping. Aga just seetõttu, et see on sõlmitud vaid vaikumisi, et seda iga kord vastavalt asjaoludele laiendatakse, et selle kohta ei anna tunnistust ükski dokument, tundub see ebamäärane ja võib olla ahvatlev sellest üle astuda.¹³

12 18. sajandi arutelude kohta vt ülevaatlikult: W. Kersting. *Politics. – The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Ed. by K. Haakonssen. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006, 1026–1068.

13 G. Merkel. *Die Letten*, 72. Siin ja edaspidi on teistes keeltes kirjutatud ja eesti keeles ilmumata tsitaatide tõlkijaks artikli autor.

Selles avalõigus on kasutatud ajamääratlusi, mis näivad olevat üksteisega vastuolus. Merkel väidab, et algleping on aluseks igasugusele riigikodanlikule põhikorrale. Selline väide jätab mulje, justkui oleks see leping miski, millega nõustutakse poliitilist ühendust luues. Sarnane mõttekäik on tajutav ka Merkeli essees „Pärisorjusest“, mis ilmus aasta pärast „Lätlasi“ koos tõlgetega Rousseau „Ühiskondlikust lepingust“ ja David Hume'i „Alglepingust“.¹⁴ Selles essees kirjeldab Merkel, kuidas Rousseau tõi oma teosega taas välja „ammu unustatud“ õigused ja riiklusekäsitluse.¹⁵ On tähelepanuväärne, et kuigi Merkel esitles end Rousseau järgijana, irdus ta sõnakasutuses oma eeskujust. Pärast sissejuhatavat lõiku, kus väljendit „ühiskondlik leping“ on kasutatud prantsuskeelsena, märkimaks Rousseau 1762. aastal ilmunud teost, kasutab Merkel väljendit „ühiskondlik leping“ vaid Rousseaud tõlkides.¹⁶ Oma autoritekstis eelistab ta termineid „algleping“ (*Urvertrag*) või „esimene leping“ (*erster Vertrag*). Merkeli sõnavalik ja selle erinemine oma lepinguteooria peamisest inspiratsiooniallikast rõhutab veelgi enam seda, et Merkeli meelest oli tegu lepinguga, mis on millegi alus või seotud millegi algupära või algusega.

Teisalt aga väidab Merkel eespool tsiteeritud lõigus, et lepingu olemasolu on muutunud üldtunnustatud tõeks alles pärast Rousseau teose „Ühiskondlikust lepingust“ ilmumist 1762. aastal. Merkel proovib samaaegselt väita nii seda, et algleping on iga ühiskonna alus, kui ka seda, et lepingu olemasolu sai üldtuntuks alles mõned aastakümned enne „Lätlaste“ ilmumist. Merkel mängib selle pinge meelega välja, sest arvab, et vaikumisi sõlmitud algleping, mis on isegi rikutav, kuid mille olemasolu ei saa ikkagi lõplikult unustada või eitada, ongi see, mis teeb alglepingust ühiskonda muutva jõu.¹⁷

14 G. Merkel. Ueber Leibeigenheit. – Hume's und Rousseau's Abhandlungen über den Urvertrag nebst einem Versuch über Leibeigenschaft den Liefländischen. Heinrich Gräff, Leipzig, 1797, 461–572.

15 Samas, 462.

16 Rousseaud tõlkides on Merkel kasutanud sõna *Urvertrag* väga harva, vaid teose pealkiri „Du contrat social ou Principes du droit politique“ on tõlgitud „Ueber den Ur-Vertrag der menschlichen Gesellschaft oder Grundzüge des Staats-Rechts“, eesti keeles „Inimühiskonna alglepingust ehk Riigiõiguse põhijooned“; põhiteksti tõlkes kasutab Merkel väljendit „algleping“ (*Urvertrag*) või „algupärane leping“ (*ursprünglicher Vertrag*) ainult siis, kui Rousseau on kirjutanud *pacte fondamental*, *première convention* või *contract primitif*, vt: J.-J. Rousseau. Ueber den Ur-Vertrag der menschlichen Gesellschaft oder Grundzüge des Staats-Rechts. – Hume's und Rousseau's Abhandlungen über den Urvertrag nebst einem Versuch über Leibeigenschaft den Liefländischen. Heinrich Gräff, Leipzig, 1797, 67–460, siin 95, 124, 157, 173, 363. Seevastu teravalt kritiseeritud David Hume'i tõlkes kasutab Merkel läbivalt sõna *Urvertrag*.

17 Sarnasele järeldusele on jõudnud ka Jaan Undusk, kelle arvates oli lepingu vaikumisi sõlmitus see, mis tekitas „pikaleveninud tõlgendustüli“, vt: J. Undusk. Die schwere Aneignung der Gesetzlichkeit: Über die rechtliche Wende im Baltikum Anfang des 19. Jahrhunderts. – Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur, 75–122, siin 110–111.

See, et algleping on vaikumisi sõlmitud, ei olnud Merkeli sõnul lihtsalt juhuslikult pillatud alglepingu tunnusmärk, vaid tema lepinguteooria nurgakivi. Seda näitlikustab selgelt Merkeli kriitika David Hume'i suhtes: see keskendub Hume'i teesile, et lepingu sõlmimine ei saa olla vaikumisi, ilma teadliku tunnustamiseta sooritatud akt. Merkel avaldas Hume'i tõlke omapoolsete kommentaaridega, mis ironiseerivad ja kritiseerivad just neid osi, kus Hume kirjeldab, kuidas alglepingu olemasolu kohta on võimatu tõendeid leida, ning jõuab järeldusele, et alglepingu puhul on tegu alusetu spekulatsiooniga.¹⁸ Merkel kasutab mitmesuguseid argumente näitamaks, et alglepingu olemasolu tõestamiseks polegi tarvis selle kirjalikku olemasolu. Esiteks väidab ta, et alglepingu olemasolu saab tõestada ühiskonda ja inimloomust vaadeldes. Ta toob näiteks Šveitsi, Hollandi ja Prantsusmaa, mille jälgimine andvat tunnistust sellest, „et teadmine esimese lepingu õigustest võib inimese hinges vaid suikuda, mitte kunagi kustuda.“¹⁹ Teiseks võrdleb Merkel alglepingut ja ideed, et kõik ühiskonnad põhinevad alglepingul religioonitõdede ja kirikuinstitutsiooni võimuga. Ta võrdleb alglepinguga valmisolekut alluda kristlike institutsioonide võimule, selle kohta pole samuti võimalik esitada kindlaid tõendeid – kuid ometi on enam kui tuhat aastat aktsepteeritud kiriklikke institutsioone ja usutud nende tõdesid.²⁰ Viimaks astub Merkel Hume'ile vastu looduseaduste järkjärgulise avastamise argumentiga. Oma essee lõpus oli Hume tõdenud: „Uusi avastusi ei ole nendes küsimustes oodata. Kuna kuni viimase ajani kujutasid vähesed inimesed ette, et valitsus on loodud kokkuleppel, siis on kindel, et üldjuhul ei saa sel sellist alust olla.“²¹ Merkel kommenteerib seda viitega looduseadustele, mis mõjutasid inimese elu ka siis, kui inimestel polnud veel mingit aimu nende olemasolust: „See tähendaks järeldada, et kuna enne optikaaduste avastamist möödus aastatuhandeid, siis on kindel, et inimesed enne seda ei näinud.“²² Merkeli eesmärk Hume'i kommenteerides on näidata, et alglepingu olemasolu ei vaja kirjalikku tõestust. Veel enam, tõestust polegi vaja, sest algleping pole oma olemuselt kirjalik dokument,

18 D. Hume. *Of the Original Contract. – Essays, Moral, Political, and Literary*. Ed. by E. F. Miller. Liberty Fund, 1987, 465–487, siin 469–476. See on levinud viis Hume'i alglepingu teooriat kritiseerida, kuigi ei arvesta seejuures kõiki Hume'i argumente. Vt täpsemalt: S. Buckle, D. Castiglione. *Hume's Critique of the Contract Theory. – History of Political Thought*, 1991, 12, 3, 457–480, siin 463–464; D. Castiglione. *History, Reason and Experience: Hume's Arguments against Contract Theories. – The Social Contract from Hobbes to Rawls*. Ed. by D. Boucher, J. Kelly. Routledge, London, New York, 1994, 97–116, siin 102–107.

19 D. Hume. *Hume über den Ur-Vertrag*, 14 (Merkeli kirjutatud allmärkus). Vrd D. Hume. *Of the Original Contract*, 470.

20 D. Hume. *Hume über den Ur-Vertrag*, 16–19 (Merkeli kirjutatud allmärkus).

21 Samas, 66.

22 Samas, 65 (Merkeli kirjutatud allmärkus).

vaid vaadeldav, üldkehtiv ja looduseadustesarnane nähtus, mis võiks saada laialdase tunnustuse ka ilma oma olemasolu materiaalse tõestuseta.

ALGLEPING KUI INIMÕIGUSE TUNNE

Merkeli käsitluses pole algleping niisiis juriidiline dokument, mille osapooled omavahel sõlmivad. Keeruline on seda pidada isegi mingil kujul teadlikult antud lubaduseks või pikemalt reflekteerimata välja kujunenud tavaks. Pigem on see Merkeli kujutluses miski, mis eelneb kõigile kokkulepetele ja lepingutele ning on iga inimese sees olev tunne. Just inimliku tunde kaudu saab mõista alglepingu olemust: „inimtunne [*Menschengefühl*] ja õiglus näitavad lünkadeta kogu selle sisu ja on selle tagajad“,²³ veidi hiljem nimetab Merkel alglepingu jõudu käsitledes ka inimest juhtivat „inimõigusetunnet“ (*Gefühl des Menschenrechts*).²⁴ Merkeli väitel on see tunne miski, mille alusel inimene määratleb iseenda ja teiste vahelisi suhteid ühiskonnas. Teiste suhtes väljendub see empaatias, iseennast silmas pidades eneseväarikuses ning iseenda ja teiste suhteid vaagides õiglustundes. Miks pidas Merkel alglepingut tundeks?

Alglepingu defineerimine sisetundena lubas Merkelil näidata, et tegu on ühiskonna alusega, mis ei pruugi reaalses elus täielikult maksu- vusele pääseda. Üks tunnusjooni, mille Merkel alglepingu üle arutledes välja toob, ongi see, et lepingu ebamäärasus loob soodsa pinnase selle rikkumiseks.²⁵ Lepingu olemasolu eitamine on Merkeli arvates despootidele küllalt tüüpiline.²⁶ Kuid sarnaselt optiliste nähtustega, mida inimese silm kehvas valguses ei taju, kuid mis ei lakka veel seetõttu eksisteerimast, ei lõpeta alglepingu eksistentsi selle mittetunnustamine. Seejuures saabki erilise jõu Merkeli tees, et alglepingu puhul pole tegu kirjaliku dokumendiga, mis võidakse ära kaotada või kehtetuks tunnistada, ega ka suulise kokkuleppega, mille olemasolu võidakse täielikult unustada, vaid tegu on kõigile inimestele omase sisemise tunnetusega inimese õigustest. Merkel hoiatab, et alglepingul on jõudu end taaskehtestada ka pärast aastasadadepikkust pausi:

Kui seda rikutakse, piisab solvatud inimõigusetundest, et rõhutu rikkumist mõistaks, ning valu ja ahastus sunnivad teda, vahel alles pärast läbikannatatud

23 G. Merkel. Die Letten, 72–73.

24 Samas, 73.

25 Samas, 72.

26 Samas, 72; vrd ka G. Merkel. Abhandlungen über den Urvertrag, 34–35.

aastasadu, relvi tõstma, oma häbi ja kannatuste eest kätte maksuma ning alglepingut taas maksuma panema.²⁷

Alglepingu taaskehtestamise protsessis ei pruugita aga alglepingu enda sisu ehk inimeste õigusi arvestada: „Siis aga ei piirdu ta sellega, sest seesama määramatus, mis rõhujatele nii hästi kasuks tuli, annab nüüd võimaluse nendevastaseks piiramatuks kättemaksuks jaalandamiseks.“²⁸

Nõnda muutis Merkel alglepingu mitte vaid teoreetiliselt poliitilise ühenduse algust markeerivaks põhimõtteks, vaid jõuks, mis isegi juhul, kui see ei kehti ühiskonnas olevikuliselt, on võimeline määrama ühiskonna käiku lähemas või kaugemas tulevikus. Merkel hoiatab, et alglepingu rikkumine päädib varem või hiljem vägivaldse ülestõusuga, kuid annab ka lootust, et selle õigeaegse taaskehtestamisega ehk pärisorjuse kaotamisega on võimalik vägivalda ära hoida:

Tulge tulevikule vastu, minge temast mööda. Andke vabatahtlikult see, mis rebitaks Teilt ühel hetkel halastamatult; andke see nõudmiseta, ning see võetakse kingitusena tänulikult vastu ja hea meelega lepitakse muudatustega, mida te oma hüvanguks tarvitusele olete võtnud.²⁹

Miks aga nimetada inimõigusetunnet lepinguks, kui ka selle tundena kujutamine annab juba rohkelt argumenteerimisjõudu? Siin võiks näha Merkeli püüdu astuda vastu mitmesugustele lepingutele, privileegidele, kapitulatsioonaktidele ja teistele dokumentidele ning kokkulepetele, mis sajandite jooksul Läänemere idakaldal välja oli antud või sõlmitud. „Lätlaste“ III peatükk, mille alguses ta alglepingu idee vermib, ei keskendu mitte tunnetele, vaid sellele, milline oli lätlaste õiguslik olukord. Selleks, et ühendada peatüki põhiteema oma mõtetega, proovis Merkel selgitada oma visiooni õiguslike terminitega ja võttis appi alglepingu mõiste.

Oma eesõiguste kaitsel tuginesid Balti provintside aadlikud just sellele, et kehtiv põhikord vastab kokkulepitule. Nagu Merkel seda elavalt kirjeldab:

Õilsameelsuselt [*Edelmuth*], mis teatavasti erineb väga palju aadlimeelsusest [*Adelmuth*], saab seega vähe loota, ja sama vähe ka seadustelt: sest iga ebaõiglane mõistab selle all ainult seda, mida saab kohtuprotsessiga maksuma panna. Kui keegi ütleks mõisnikule: „See ei ole õiglane, et su vend on sinu oma nagu sinu härg või hobune“, toodaks tõenäoliselt nähtavale ostukontraht vms.³⁰

27 G. Merkel. Die Letten, 73.

28 Samas, 73.

29 Samas, 242–43.

30 Samas, 245.

Eraõiguslikele dokumentidele lisaks võidi kehtiva õiguskorra kaitsmisel välja tuua ka riigiõiguslikud lepingud, eelkõige 1710. aastal sõlmitud kapitulatsioonaktid seisuste ja Vene keisri vahel.³¹ Nende kapitulatsioonide sisus on omakorda tähtsal kohal selle sätestamine, et jätkuvalt järgitakse väljakujunenud ja seni kehtinud tavasid ning kinnitatakse varasemate privileegide kehtivust.³² Oma igipõliste kompetentside ja privileegide väljanõudmisel võidi 18. sajandi alguses tagasi minna Taani kuninga ja Saksa orduni.³³ Sellise mõtteviisiga ühes voolus prooviski Merkel visandada kõigist kõige vanemat, kõige algsemat lepingut. Nimetades inimõiguse tunnet mitte lihtsalt tundeks, vaid alglepingu väljenduseks, tegi Merkel katse näidata kõikide alglepingut eiravate hilisemate kokkulepete õigusvastasust.

Merkeli alglepingu definitsiooni teine oluline komponent on see, et tegu on inimõiguse tundega. Lynn Hunt on näidanud, kuidas 18. sajandi teisel poolel kujunes välja „inimõiguste keel“, ning ta toob välja kolm tunnust, mis inimõiguste juures on üldkehtivad: inimõigused peavad kehtima loomupäraselt kõigile inimestele, võrdselt ja kõikjal.³⁴ Hunt lisab, et inimõiguste küsimus kerkib seoses inimühiskonna toimimisega ning juba eos on inimõiguste eestkõnelejad pidanud neid tunnuseid millekski, mis ei vaja tõestust.³⁵ Nagu eelnevast näha, on Merkel kõik need inimõiguste keeles levinud karakteristikud üle kandnud oma alglepinguteooriasse.

Lynn Hunt hoiatab, et toonased inimõiguste käsitlejad ei pruukinud silmas pidada sugugi neid õigusi, mida tänapäeval inimõigusteks peetakse.³⁶ Seega tuleb Merkeli alglepingu olemuse mõistmiseks lähemalt vaadelda ka seda, mida Merkel terminiga *Menschenrecht* (inimõigus) silmas pidas. Siin tuli Merkel lugejatele appi, pakkudes lahkelt oma

- 31 Kapitulatsioonide olemuse kohta vt: M. Luts. Kui neid kapitulatsioonide ees ei oleks ...? ehk Õiguse moderniseerimise takistused Vene impeeriumi Läänemere-provintsisides 19. sajandil. – Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Toim. T. Tännberg, K. Tafenu. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 14/21.) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2006, 24–82, siin 28–30.
- 32 M. Luts. Kui neid kapitulatsioonide ees ei oleks ...?, 30; M. Luts-Sootak. 1710. aasta rüütelkondade kapitulatsioonide suured teemad ja 19. sajandi seadusandlus. – Tuna, 2010, 3, 42–51, siin 46–47. Vt ka viimase artikli täiendatud saksakeelset versiooni: M. Luts-Sootak. Die baltischen Kapitulationen von 1710 und die Gesetzbücher des 19. Jahrhunderts. – Die baltischen Kapitulationen von 1710: Kontext – Wirkungen – Interpretationen. Hrsg. von K. Brüggemann, M. Laur, P. Piirimäe. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 23.) Böhlau, Köln, 2014, 153–182.
- 33 M. Luts-Sootak. 1710. aasta rüütelkondade kapitulatsioonide suured teemad ja 19. sajandi seadusandlus, 46.
- 34 L. Hunt. *Inventing Human Rights: A History*. W. W. Norton & Company, New York, London, 2007, 20.
- 35 Samas, 19–22, 26–34. Tõestamisvajaduse puudumise kohta vt ka: L. Hunt. *Humanity and the Claim to Self-Evidence*. – *The Limits of Human Rights*. Ed. by B. Fassbender, K. Traisbach. Oxford University Press, Oxford, 2019, 39–54.
- 36 L. Hunt. *Inventing Human Rights*, 22–26.

lühidefinitsoon: „Ma lisan siia tseremoniaalse kaitse kõigi väärtõlgenduste vastu nii siin kui ka mujal, kus olen seda sõna kasutanud. Ma mõistan inimõiguse all õigust olla oma kaaskodanike poolt inimlikult koheldud.“³⁷ See definitsioon suunab küsima, mis on inimlik kohtlemine. Esimene eeldus on tunnistada, et ka pärisorja näol on tegemist inimolendi ja kaaskodanikuna. Merkeli kirjeldus Liivimaal valitsevast olukorrast kätkeb aga kirjeldusi sellestki, kuidas lätlastest on tehtud aadlike omakuu hingetud tööriistad või kariloomad.³⁸ Lätlaste metsinimeselikus või loomalikus tuimuses³⁹ süüdistab Merkel just nimelt „kõrgeltsündinud despoote“, kes on hävitanud lätlaste „inimtunde õied“.⁴⁰ Niisugusel olukorral polevat inimliku kohtlemisega midagi ühist. Merkel arvas isegi, et kui keegi „Liivimaa aadlipööblist“ julgeks öelda, et pärisorjade näol on tegu „kaasinimeste“ või „vendadega“, peetaks teda hullumeelseks.⁴¹ Sellele vastukaaluks rõhutab Merkel oma tekstides, et kõik Balti provintside elanikud pole mitte ainult „kaaskodanikud“ (*Mitbürger*), vaid just nimelt kaasinimesed (*Mitmenschen*) ja vennad. Merkeli inimsusekäsitluses on kõige olulisemad kolm aspekti.

Esiteks rõhutab Merkel, et iga inimene on loomupäraselt vaba. Vabadus on inimese loomulik olek, mis ei vaja eelnevat õppimist ega harjutamist – sarnaselt hingamise ja tundmisega.⁴² Alglepingu järgi võis inimene olla küll läänihärra alluv ja tema heaks tööd teha, aga see ei tohtinud tähendada inimliku vabaduse kaotamist. Merkel tuletab seda aadlikele meelde: „Nad [talupojad] on sinu omad niivõrd, kui oled ostnud endale õiguse nõuda neilt **mõõdukaid ja kindlaksmääratud koormisi**, kuid nad pole sinu omad inimestena.“⁴³

Teiseks rõhutab Merkel üldist võrdsust. Juba „Lätlaste“ esimesel leheküljel sedastab ta, et kõigil peavad olema kodanikena võrdsed õigused.⁴⁴ Alglepingu üle arutledes toonitab ta, et heaolu, õnn ja edasipüüdlemisvõimalus ei tohi olla vaid väheste, kõrges seisuses sündinute eesõigus, vaid need peaksid olema kättesaadavad kõigile.⁴⁵ Merkeli arusaam inimeste võrdsusest süvenes veelgi „Lätlaste“ kahe väljaande trükkimise

37 G. Merkel. Die Letten, 357–58.

38 Vt nt samas 25, 74, 109–10, 172, 178, 269; G. Merkel. Ueber Leibeigenheit, 466.

39 G. Merkel. Die Letten, 172.

40 Samas, 173.

41 Samas, 73–74.

42 Samas, 247.

43 Samas, 74. Merkeli rõhutus. Seejuures ei pruugi Merkel olla isegi ühe teose piires oma mõistekasutuses läbinisti järjepidev. Kuigi kõik inimesed on loomupäraselt vabad ning kõigil on õigus inimlikule kohtlemisele, mainib Merkel ka seda, et „inimlikult“ võib kohelda ka neid, kellel pole vabadust, vt samas lk 137. Selles lõigus tähistas „inimlik kohtlemine“ Merkelil pigem heatahtlikku või teatavat positiivset tulevikuperspektiivi andvat kohtlemist.

44 Samas, 5.

45 Samas, 74.

vahel. 1796. aasta väljaandes on kirjas: „sest lätlased ei olnud nõustunud mitte sandikepi ja näljasurma, vaid rahumeelse ja alandliku tööga.“⁴⁶ 1800. aasta väljaandes seisab selles lauses „rahumeelse ja alandliku“ töö asemel „kohane töö“.⁴⁷ Vahepealsed aastad olid Merkeli sõnakasutust täpsemaks lihvinud ning kriitilist pilku Liivimaa kommetele ja väljenditele veelgi teravdanud. Ühiskonnaliikmete alandlikkuse mainimine, mis veel 1796. aastal Merkeli silma ei riivanud, oli miski, mille pidi mõni aasta hiljem tekstist välja toimetama. „Lätlaste“ kahe väljaande vahelisel ajal ilmunud „Liivimaa esiajas“ peab Merkel võrdsust tingimuseks, et inimesed sõlmiks lepingu, millega loobuksid loomuseisundist ühiskondliku seisundi kasuks: „Võrdsus, kaheldamatult täielik võrdsus oli selle vaikiva või sõnastatud lepingu põhitingimus, millega vabad loodusinimesed nõustusid esimest korda loobuma oma jõudude tulemusest, et saada see ühiskonna käest veelgi kindlamalt tagasi õigustena.“⁴⁸

Kolmandaks peab Merkel oluliseks rõhutada, et kõik on võimalised arenguks.⁴⁹ Siit kajavad vastu Euroopa valgustusideed, mis Merkelile sümpatiseerisid. Sankar Muthu on analüüsinud Euroopa imperialismikriitiliste valgustajate seas levinud veendumust sellest, et kõigil inimestel ja rahvastel on „kultuuriline teovõimekus“ (*cultural agency*). Imperialismikriitikud (nagu Rousseau, Herder, Diderot ja teised) – ning Merkel nende tuules – „uskusid, et kõik inimesed on olemuslikult kultuurilised olendid, see tähendab, neil on ja nad rakendavad pelgalt inimeseks olemise tõttu mitmesuguseid ratsionaalseid, emotsionaalseid, esteetilisi ja loominguulisi võimekusi“.⁵⁰ Kultuurilise teovõimekuse toonitamine kutsus üles hukka mõistma imperialistlikku

46 Samas, 76.

47 G. Merkel. Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Zweyte sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Heinrich Gräff, Leipzig, 1800, 84.

48 G. Merkel. Die Vorzeit Lieflands: Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes II. Voss, Berlin, 1799, 3.

49 Tekkiv kolmik – vabadus, võrdsus, võimekus – näib loovat seose Prantsuse revolutsiooni kuulsale hüüdlausega „Vabadus, võrdsus, vendlus“. Tuleb aga rõhutada, et Merkel ei kasutanud neid mõisteid koos ühtse loosungina. Lisaks polnud see deviisi ajal, kui Merkel „Lätlased“ kirjutas, üldtuntult Prantsuse revolutsiooniga seostatav: kasutuses oli mitmeid erinevaid juhtmõtteid, sh kolmikuid. Küll aga olid „vabadus“ ja „võrdsus“ levinud paar, millele vahel lisati kolmandaks eri väljendeid, vt täpsemalt: M. Ozouf. Liberty, Equality, Fraternity. – Realms of Memory: The Construction of the French Past III: Symbols. Ed. by P. Nora, L. D. Kritzman. (European Perspectives.) Columbia University Press, New York, 1998, 77–114. Ka olid sõnad „vabadus“ ja „võrdsus“ 26. augustil 1789 vastu võetud Asutava Kogu inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni esimeses paragrahvis: „Inimesed sünnivad vabadena ja ühesuguste õigustega ning sellisteks nad ka jäävad. Vaid ühiskasu võib olla aluseks inimeste üksteisest erinevale staatusele ühiskonnas.“ (Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon. 26. august 1789. Tlk J. Adams. https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2018/07/inimese_ja_kodaniku_õiguste_deklaratsioon.pdf (12.08.2024))

50 S. Muthu. Enlightenment against Empire. Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2003, 7–8.

korda, mis „võttis üksikisikutelt ja tervetelt rahvastelt vabadused, mis olid vajalikud nende inimsuse kultiveerimiseks, see tähendab, nende kultuurilise teovõime teostamiseks“.⁵¹ Merkel rõhutab samuti, et eneseteostuse võimalus on oluline nii kõigile indiviididele üksikult kui ka lätlastele ja eestlastele rahvana.

Selle võimekuse realiseerimiseks on aga igapäev tarvis soodsat keskkonda. Merkel leiab, et eestlastel ja lätlastel pole orjastamise tõttu olnud võimalust välja arendada oma rahvuslikku karakterit ega põhivoorust. Merkeli arvates on igal rahval üks kindel voo, mis võib küll vaid lühikest aega „hiilata“, kuid mis määrab rahva maine aastasadadeks.⁵² Just seepärast algab peatükk, milles Merkel tutvustab lätlaste iseloomu, Wielandi tsitaadiga: „Ori kannab oma õnne värve.“⁵³ See näitlikustab Merkeli seisukohta, et orjuses elavate rahvaste iseloomu mõjutab rahvusliku eripära asemel vaid nende ümbrus. Merkel kirjeldab, kuidas orjuse tõttu on lätlastel suur joomahimu, ebausklikkus, usaldamatus. Teisalt kinnitab ta, et lätlane võib olla „seal, kus tal on muusa ja hingetõmbeaega, arukas, leidlik ja vaimukas“.⁵⁴ Lätlaste leidlikkust ja musikaalsust rõhutas Merkel veelgi enam ajakirjas *Der neue teutsche Merkur* ilmunud artiklis, mis on kantud herderlikust austusest rahvalaulude vastu.⁵⁵

Rahvuslike eripärade väljatoomine või nende väljaarendamist takistava olukorra kritiseerimine ei tähendanud aga ühise inimsuse kahtluse alla seadmist. Merkel kutsub üles tegema katset anda ühele töökale ja juba üht-teist õppinud noorele mehele vabadus ja maaomand ning vaadata, mis on selle tulemus. Selle ettepaneku järel toob ta julgustuseks näiteid sellest, kuidas vabaks lastud lätlased on jõudnud mitmesugustele ametikohtadele ning lõpetab küsimusega: „Kuidas saab siis nende näidete põhjal väita, et lätlased on vabaduseks võimetud või, kui kasutada leebemat väljendit, ebaküpsed? Kas see saab üldse mõne rahva

51 Samas, 282, vt ka 277–278.

52 G. Merkel. *Die Letten*, 61–62.

53 Samas, 30.

54 Samas. *Die Letten*, 42.

55 G. Merkel. *Ueber Dichtergeist und Dichtung unter den Letten*. – *Der neue teutsche Merkur*, 1797, 2, 5, 29–49. Merkel toob samas ka „Lätlastes“ näite selle kohta, kuidas lätlased võivad rahvalaulude kõrval ka kirikumuusikas talenti näidata, vt: G. Merkel. *Die Letten*, 44. Herderi rahvalaulukäsitluse mõjudest Merkelile vt: B. Paškevica. *Ar Herdera acīm skatītas latviešu tautasdziesmu versijas no Stendera „Gramatikas“ Garlība Merķeļa publikācijā „Par latviešu dzejas garu un dzeju“*. – *Garlieb Merkel (1769–1850) – Man, Thinker, Myth = Garlieb Merkel (1769–1850) – Mensch, Denker, Mythos = Garlībs Merķelis (1769–1850): cilvēks, domātājs, mīts*. (Proceedings of the National Library of Latvia = Latvijas Nacionālā Bibliotēkas Zinātniskie raksti, 8 (XXVIII).) Ed. by M. Grudule. Rīga, 2021, 147–161; eestlaste käsitluse kohta *Der teutsche Merkur*is vt: R. Florack. *Die „Entdeckung“ der esthnischen Nation in Wielands Teutschem Merkur*. – *Medien der Aufklärung – Aufklärung der Medien: Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext*. Hrsg. von L. Lukas, S. Pasewalck, V. Hoppe, K. Renner. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 86.) De Gruyter Oldenbourg, Berlin, Boston, 2021, 317–332.

puhul tõsi olla?⁵⁶ Selle lause järele lisatud joonealuses kommentaaris toonitab Merkel: „Peetagu meeles, et ma räägin isiklikust, mitte poliitilisest vabadusest.“⁵⁷

Merkel ei selgita, mida ta täpsemalt isikliku ja poliitilise vabaduse eristamise all mõtleb. Saksa loomuõigustraditsioonis võis 18. sajandi lõpul isiklik vabadus hõlmata erinevaid vabadusi, sh õigust omandile, majanduslikku vabadust, aga ka näiteks usuvabadust, eraelu puutumatumust ja „õigust valgustusele“ (*Recht auf Aufklärung*). Isikliku vabaduse alla käis ka mõtte-, sõna- ja ajakirjandusvabadus.⁵⁸ Viimasele viidates on Diethelm Klippel märkinud, et isiklik vabadus ei piirdunud 18. sajandi lõpus pelgalt kodaniku privaatsfääriga, vaid selle oluliseks osaks oli kodanike kaasa- rääkimine riigiasjades. Seda aga siiski rangelt ainult publitsistika kaudu, mitte esinduskogudes osaledes.⁵⁹ Poliitilist vabadust nägid Merkeli kaas- aegsed demokraatliku vabadusena: rahvasuveräänsusena, mille viis koda- nikke valitsemisse kaasata pole ühendatav seisusliku ühiskonnaga.⁶⁰ Seega kaitseb Merkel „Lätlastes“ lätlaste õigust isiklikule vabadusele, mitte aga näiteks läti rahva poliitilisi õigusi. Seda eristust rõhutades ei täpsustanud ta aga, kas ja mis tingimustel on tema arvates hiljem saavutatav läti rahva valmisolek poliitiliseks vabaduseks. Sellest hoolimata ei välistanud ta usku läti kõrgkultuuri võimalikkusesse ning sajatas neid, kes selle rahva arenguvõimalust takistasid.

ALGLEPING JA VÄLJAKUJUNENUD ÕIGUSLIK KORD

Lisaks poliitilise vabaduse küsimusele jäi Merkeli arvates alglepings- sätestatava alt välja ka omandiõiguse küsimus. Kõigi inimeste vabadust, võrdsust ja võimekust sätestav alglepings ei puudutanud mingil kujul omandiõigust ega näi täielikult vastuollu minevat ka vallutus- või tuge- vama õigusega. Merkel mõistab vallutamise moraalselt hukka, kirjeldades, kuidas Liivimaa vallutajate näol oli tegu ahnete ja julmade röövlitega,

56 G. Merkel. Die Letten, 273.

57 Samas, 273.

58 D. Klippel. Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1976, 142–150. Vt ka D. Klippel. VI. Der politische Freiheitsbegriff in modernen Naturrecht (17./18. Jahrhundert). – Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. 2, E–G. Hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. Klett-Cotta, Stuttgart, 2004, 469–488.

59 D. Klippel. Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts, 144.

60 Samas, 150–152.

kes kui maod Laokooni kägistasid.⁶¹ Üldisemalt hinnates peab Merkel „vallutushimu vaid rumalate inimeste haiguseks“.⁶² Vallutamise asemel oleks olnud õige lätlastele ja eestlastele „sõbralikul läbikäimisel [*Verkehr*] oma käsi“ ulatada, sest suhtluse tihendamine oleks kõigi hüvanguks edendanud kaubandust ja teadust.⁶³

Kuid hoolimata sellest, et oli tehtud ajalooline viga ning sõbraliku kaubavahetuse edendamise asemel teine osapool orjastati, ei eitanud Merkel seda, et vallutajaõigus oli andnud „võrastele röövlitele“ siiski teatava omandiõiguse maale. Siin on Merkeli ajalootõlgendus väga rahvuspõhine: lätlaste „nõrgad isad“ olid sõlminud sakslastega kokkuleppe, mille tulemusel said sakslastest vallutusõiguse alusel maaomanikud.⁶⁴ Mõeldes sellele, milles ja miks kokku lepidi, arvab Merkel, et tugevama õigusega peale surutud kord võis olla küll raske ja ebaaus, aga pidi siiski olema nõrgestatud lätlastele suuremat kindlust pakkuv kui pidev sõjaseisund. Seega oli tegu lätlaste valikuga lõpetada sõjaseisukord ja nõustuda vallutusõiguse kehtimisega: lätlased olid „nõustunud rahumeelse ja alandliku tööga“.⁶⁵ Sellest tulenevalt ei olnud loogiline, et lätlased oleksid nõustunud staatusega, mis röövib neilt kõik õigused, ning olukorraga, mis on võrreldav suremisega.⁶⁶ Merkel kirjeldab, kuidas esialgse kokkuleppe järgi oli lätlastel õigus oma elukohale ja elatusmaale, mille eest oli sakslastel õigus nõuda töötegemist sellel maal, mille sakslased vallutusõigusega olid omastanud. Kuid nõutav tasu pidi olema vastav sellele, kui palju oli väärt lätlaste majapidamise alla jääv maa. Ajapikku oli aga hakanud maa väärtuse asemel andamite suurust dikteerima mõisnike saamahimu ja ahnus.⁶⁷ Merkel ei pea valeks koormisi üldiselt, vaid nende ülemäärast suurust. Kui esialgu oli tegemist olnud valikuga, siis hilisemate põlvkondade olukorda kirjeldades nimetab Merkel kehtivat korda juba sunnituks.⁶⁸

61 Laokooni kujundit kasutas Merkel nt raamatus „Die Letten“ (lk 109) ja „Liivimaa esiaja“ mõlema köite palgelehe pildina, vt: G. Merkel. *Die Vorzeit Lieflands: Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes*. Voss, Berlin, 1798 (I), 1799 (II). Liivimaa vallutajate võrdlemine röövlitega on mõlemas teoses läbiv, eriti värvikalt nt: G. Merkel. *Die Vorzeit Lieflands I*, III.

62 G. Merkel. *Die Vorzeit Lieflands I*, 47.

63 G. Merkel. *Die Letten*, 19.

64 Samas, 75–76.

65 Samas, 76. On muidugi vaieldav mil määral oli tegu tõepoolest valikuga ning mil määral sunniga. Jaan Undusk on oma Merkeli-tõlgenduses rõhutanud sunniaaspekti, vt: J. Undusk. *Die schwere Aneignung der Gesetzlichkeit*, 106–107.

66 Merkel on mitmel korral võrrelnud pärisorjust surmaga või „inimkonna hauaga“, vt nt: G. Merkel. *Die Letten*, 16–17, 76, 202–3, 206. Essees „Pärisorjustest“ kirjutab Merkel, et pärisorjus on katkust ja näljast hullem, sest ei tapa oma ohvreid, vt: G. Merkel. *Ueber Leibeigenheit*, 473–474.

67 G. Merkel. *Die Letten*, 73–76.

68 Samas, 76. Teisalt polnud seegi Merkeli arvates täielikult valikuvabaduseta olukord. Kui Hume kirjutab, et arusaam, justkui oleks ühiskonda jäämine vaid valik, on üksnes illusioon, sest näiteks vaesel talupojal puudub võimalus lahkuda, siis kommenteerib Merkel, et mujale elama asumine võib olla raske, kuid mitte võimatu ning lisab: „kes hoiab end raskuste tõttu

Merkel seob Liivimaa ajaloo ja oleviku kujutamise tugevalt sellega, kuidas oli kujutatud Euroopa koloniaalvaldusi ja nende kujunemist.⁶⁹ Ka nn maaküsimuse vaagimisel on Merkelile eeskujuks Euroopa üle-mere kolooniates toimuv. Euroopa mõtteloos oli nii põhjendatud kui ka kritiseeritud teiste kontinentide mittekristlastest „metslaste“ maade omastamist. Nii nende alade omandamise õiguspärasuse pooldajad kui ka kriitikud leidsid tuge Rooma õigusest, mille järgi sai mitte kellelegi kuuluva, omanikuta asja enda omaks teha selle esimene omandaja. Küsimus tekkis selles, kuidas määratleda seda, kas maa on juba kellegi omandiks saanud või mitte, ehk kas põllumajandusega mitte tegelevatel „barbaritel“ oli maaomand.⁷⁰

Francisco de Vitoria on põhjendanud esimese omaja õigusele toetudes „barbarite“ õigust jääda maa omanikeks ja kritiseeris Hispaaniast pärit vallutajate tegevust maade hõivamisel.⁷¹ John Locke seevastu on sidunud omanikuks olemise tööga:

Kuigi maa ja kõik alamad elusolendid on kõigile inimestele ühised, on siiski iga inimese isik tema enda omand. Sellele pole kellelgi teisel mingit õigust. Me võime öelda, et tema keha töö [*Labour*] ja tema käte osavus [*Work*] on tõesti ainult tema omad. Kui inimene muudab mis tahes asja looduslikku olekut, siis on ta pannud sellesse oma tööd ja lisanud sellele asjale midagi, mis on tema oma, tehes sellest niimoodi enda omandi.⁷²

Põllutöö ja maaomandi tekkimise seosele viidates sai muuta omastata-vaks piirkonnad, mis polnud põllumajanduslikud, aga võisid piirkonna elanikele olla vajalikud koriluseks, jahiks või karjakasvatuseks. Locke nimetab neid „ühiskasutuses aladeks“, mis polnud kellegi omand ning mida võis seetõttu omastada esimene, kes neid tööga muudab.⁷³ Sellist

tagasi, ei jää paigale mitte seepärast, et peab, vaid seepärast, et on argpükslik.“ (D. Hume. Hume über den Ur-Vertrag, 34 (Merkeli kirjutatud allmärkus))

69 Balti provintside ajaloo kujutamise koloniaalset külge on kõige põhjalikumalt uurinud Ulrike Plath, vt: U. Plath. Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands: Fremdheitskonstruktionen, Kolonialphantasien und Lebenswelten 1750–1850. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 11.) Harrassowitz, Wiesbaden, 2011; U. Plath. „Euroopa viimased metslased“: Eestlased saksa koloniaaldiskursis 1770–1870. – Rahvuskultuur ja tema teised. Toim. R. Undusk. (Collegium litterarum, 22.) Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2008, 37–64.

70 A. Fitzmaurice. The Genealogy of *Terra Nullius*. – Australian Historical Studies, 2007, 38, 129, 1–15, siin 6–8. Pikemalt omandiõiguse keerukusest ja selle hilisemast lihtsustavast retseptioonist: É. Jakab. Property Rights in Ancient Rome. – Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World. Ed. by P. Erdkamp, K. Verboven, A. Zuiderhoek. Oxford University Press, Oxford, 2015, 107–131.

71 F. de Vitoria. Political Writings. Ed. by A. Pagden, J. Lawrance. (Cambridge Texts in the History of Political Thought.) Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1991, 264–265.

72 J. Locke. Teine traktaat valitsemisest: Esse tsiviilvalitsuse tegelikust algusest, ulatusest ja eesmärgist. Tlk A. Kilp. Kultuurileht, ajakiri Akadeemia, Tartu, 2007, 24. Rõhutused ära jäetud.

73 Samas, 24–25.

mõtteviisi võib välja lugeda isegi 18. sajandi imperialismikriitiliste mõttelejate teostest. Rousseau kirjeldab maa esmahõivamise õigust läbi kolme tunnusmärgi: esmahõivatav territoorium peab olema asustamata, hõivata võib elatumiseks tarviliku ala ning esmahõivamise tõestuseks on „töö ja harimine“.⁷⁴ Andrew Fitzmaurice peab seda mõtteviisi Euroopale või ka laiemalt „läänele“ üldomaseks ning nendib, et see väljendub nii Antiik-Kreeka filosoofias, Rooma õiguses, Piiblis kui ka poliitilise filosoofia traditsioonis.⁷⁵ Kuid kitsalt maa ülesharimise argumendile toetumine oleks lubanud vaid teatava osa maa omastamist, sest Merkeli käsitluses laiusid Liivimaal vahetult enne Kirde-Euroopa ristsõda ja selle ajal „metsad, milles olid vähesed, saaresarnased haritud lapikesed“.⁷⁶ „Haritud lapikeste“ hõivamist ja nende koormamist töö või andamitega ei saanud Merkel vaid sellele argumendile tuginedes lubada.

Merkeli alglepingu mõtte verimise eeskuju Rousseau tunnustab teoses „Ühiskondlikust lepingust“ ka tugevama õiguse põhimõttelist kehtimist⁷⁷ ja vallutusõigust.⁷⁸ Kuid ei tugevama ega vallutusõigusega ei võinud Rousseau käsitluse järgi inimest orjastada ega võtta temalt õigust sellele, mis oli talle vajalik äraelamiseks.⁷⁹ Samas oli eraomandi kaitse üks keskseid ühiskondliku lepingu järgi elamise põhjuseid: kui loomuseisundis on inimesel piiramatut, aga teiste õiguse tõttu ka ebakindel õigus kõigele soovitud, siis ühiskondlikus seisundis saab inimene kindla, seadustega sätestatud omandiõiguse.⁸⁰ Näib, et Merkel soovis oma pärisorjusliku korra kaotamise lahenduses iga inimese õigust vabadusele kombineerida eraomandi kaitsega, pidades seejuures legitiimseks ka vallutus- ja tugevama õigust, kuni see ei lähe vastuollu alglepingus sätestatuga. Selle tulemusena nõudis ta pärisorjadele isikliku vabaduse andmist, kuid kaitses samas aadli omandiõigust maale.

74 J.-J. Rousseau. Ühiskondlikust lepingust ehk Riigiõiguse põhiprintsiibid. Tlk M. Lepikult. (Avatud Eesti raamat.) Varrak, Tallinn, 1998, 37. „Ühiskondlikust lepingust“ varasemas, nn Genfi käsikirjas on ka märkus, mis naeruvääristab põhimõtet, et „metslaste“ kultiveerimata maa ei kuulu kellelegi, vt: S. Muthu. Enlightenment against Empire, 45–46.

75 A. Fitzmaurice. The Genealogy of *Terra Nullius*, 7.

76 G. Merkel. Die Vorzeit Lieflands I, 10.

77 J.-J. Rousseau. Ühiskondlikust lepingust, 19.

78 Samas, 25.

79 Samas, 25, 35–37.

80 Samas, 35–36.

PÄRISORJUSE KAOTAMINE INIMLIKUL MOEL

Kui pöörata Merkeli alglepingu inimliku kohtlemise nõue ehk kõigi inimeste vabaduse, võrdsuse ja võimekuse tunnustamine pärisorjuse kaotamise tegevusprogrammiks, saavad neist nähtustest vabadus, heaolu ja haridus, mille üheaegne edendamine on omavahel lahutamatu seotud:

Kõikvõimalike parenduste, talupoegade harituse [*Bildung*], heaolu [*Wohlstand*] ja vabaduse eesmärged ei ole võimalik saavutada üksikhaaval. Vabadust õigesti kasutama õpitakse esmalt läbi harituse, ning see tekib vaid heaolust, mis omakorda on võimalik ainult vabaduse ja harituse kaudu. Sest eales ei saa ühe rahva heaolupüüdlus muutuda üldiseks, kui haritust ei saa tarvitada selle püüdlust väärivalt ning kui vabadus selle häid tulemusi ei kindlusta.⁸¹

Võtmesõnaks olukorra osalise või järkjärgulise parandamise juures on *Verzweiflung* – meelega või lootusetus. Ulrich Kronauer on märkinud, kui sügavalt on see mõiste Merkeli jaoks seotud viha ja soovituselga loobuda pelgalt järkjärgulistest parendustest.⁸² Merkel kirjeldab, kuidas just *Verzweiflung* oli see, mis haaras järk-järgult Laokooni, kui meremaod teda kägistasid; lätlased on aga „kui teine Laokoon“, kes mõjuvad võitluses meremadudestki hullemate vaenlastega, rüütlite ja vaimulikega, „looduse õilsaima kuju, mehemeelse vabadustunde ja ehtsa tubliduse väljendusena“.⁸³ Niisiis oli lätlastes meelega valitsenud juba aastasadu, kuid alles oma kaasaega kirjeldades tõusis meelega Merkeli argumentatsioon kesksele kohale. Merkel mainib, et just „valu ja meelega sunnivad [...] alglepingut kehtima panema“⁸⁴ ning revolutsioon on „meeleheitlikem ettevõtmine“.⁸⁵ Merkel hoiatas, et Liivimaa aadel on valesti tõlgendanud lätlaste käitumist ning segi ajanud alandlikkuse ja meelega.⁸⁶ Ta kirjutab kahest juhtumist, kus lätlased olid rahumeelselt leppinud reeglite väänamisega ning järeltab: „See vaoshoitud alistumine, see rahulik vaikus omavoli hoopide ees ei ole, nagu juba öeldud, see, milleks aadlikud neid peavad. See ei ole nüri resignatsioon, vaid kibe raev, kõige ilmekam sümptom ülimest meelega, mis on lähedal, väga lähedal.“⁸⁷

81 G. Merkel. Die Letten, 310.

82 U. Kronauer. Über die bürgerliche Verbesserung der Letten. Garlieb Merkel im Kontext der deutschen Aufklärung. – Politische Dimension der deutschbaltischen literarischen Kultur, 59–74, siin 71–73.

83 G. Merkel. Die Letten, 109.

84 Samas, 73.

85 Samas, 207.

86 Samas, 223–29.

87 Samas, 226.

Just osalised parendused olevat andnud lätlastele nii palju hõlpu, et neil oli tekkinud võimalus oma olukorda vaagida. Merkel kirjeldab, kuidas revolutsiooni toimumise tõenäosus on kõige suurem „mitte siis, kui tema [natsiooni] viletsus on kõige kõrgemale tõusnud, vaid siis, kui ta selle olemasolevat summat kõige elavamalt tunneb“.⁸⁸ Selle põhjuseks on kõige suurema viletsuse armutu olukord: „Igaüks on selleks, et suuta heita pilk üldisele või tulevikule, liialt hõivatud oma praeguste valude ja vajadustega.“⁸⁹ Merkel mõistis, et tema lugejate hulgas võib olla neidki, kes võivad sellest arutlusest järeldada, et osaliste parenduste asemel oleks kasulikum talupoegi karmilt rõhuda, kuid lootis siiski, et tema lugejad pole päris lõpuni „paganad“.⁹⁰ Tema eesmärk oli näidata, et „**osalised** parendused on asjatu vaev“.⁹¹

Just seetõttu seisis Merkel vastu kõigile osalistele parendustele, kritiseeris vabaduseks ettevalmistavat rahvariidust ja jäi mitme teise talurahva olukorra paranemise üle mõtleja ja selles suunas tegutsejaga eriarvamusele. Merkel ironiseerib selliste ettevõtmiste üle: lootuses, et vabaduseks küpsemine võtab palju aega, tegelevad aadlikud põlvkondade kaupa pigem arengu takistamise kui edendamisega. „Sama asja kallal töötatakse nõnda igavesti – magusas lootuses, et sellega ei jõuta iialgi ühele poole,“ nendib Merkel teravalt.⁹²

Merkel oli rahvariiduse kui vabaduseks ettevalmistava vahendi osas äärmiselt skeptiline. Ta kirjutab, et tulevikuväljavaateta ja toimetuleku piiril elavates peredes peeti laste harimist ebaoluliseks,⁹³ kes aga siiski rohkem haridust sai, võis muutuda isegi senisest õnnetumaks.⁹⁴ Pelgalt lugemis- ja kirjutamisoskus ei tähendanud ka veel haritust, kuigi tuli kahtlemata vabaks saamisel kasuks.⁹⁵ Haridusteemaline erimeelsus jäi ka Garlieb Merkeli ja Elisa von der Recke vahele. Merkel kirjutab oma mälestustes, kuidas Karl August Böttiger oli vahendanud Recke soovi temaga tutvuda. Kohtudes kiitnud Recke Merkeli „Lätlasi“ ja soovinud arutada talupoegade olukorra parandamise võimaluste üle. Merkeli mälestuste kohaselt tutvustas Recke talle plaani, kuidas ta oma

88 Samas, 207.

89 Samas, 207.

90 Samas, 208.

91 Samas, 208. Merkeli rõhutus.

92 Samas, 206, vrd ka 285–286.

93 Samas, 48–49.

94 Samas, 322.

95 Samas, 272, 310; vt ka Merkeli tagasivaadet enda arvamused vabadusele kohtumisel Elisa von der Reckega: „Lugemine ja kirjutamine ei anna võimekust vabadust hästi kasutada, sest igal sammul võib kohtuda kõrgeltsündinutega, kes oma vabadust kogu elu väärkasutavad.“ (G. Merkel. Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben II. K. F. Köhler, Leipzig, 1840, 183)

mõisa talupoegadele vabaduse annab ja sellest tekkis elav arutelu.⁹⁶ Diskussioon jätkus kirjades. Merkel kirjutas Reckekele ning kritiseeris tema plaani talupoegadele rahvaharidust anda ja alles pärast teatavale tasemele jõudmist neile teatada, et neid ootab vabadus.⁹⁷ Merkeli arvates pidi toimima just vastupidi, esmalt pidi inimene saama vabaks ning seejärel tekib tal soov ja vajadus õppida: „Samuti ei vaja lätlased, uskuge erapooletut, mingit muud kasvatust vabaduse jaoks kui seda, et nad selle ideega tuttavaks tehtaks, see õpetab neid ise mõistma, mis võiks olla selle parim kasutusviis.“⁹⁸ Sarnane mõte esineb ka „Lätlastes“, kus Merkel mainib, et vabu lätlasi ei peaks sunniga õpetama.⁹⁹ Elisa von der Recke jäi oma vastuskirjas Merkelile eriarvamusele ja kordas juba 1760. aastatest Balti provintssides laialt levinud seisukohta, et sellises järjekorras toimimine oleks talupoegadele kahjulik, „sest kauges tulevikus lubatav õnn ei tee inimest kunagi õnnelikuks ega selle andjaga rahulolevaks“.¹⁰⁰ Lisaks pidas Recke tõenäoliseks, et kuna „meie talupoegi“ pole vabaduse tarbeks kasvatatud, jookseksid nad vabadusest kuuldes laiali ja kõik põllud jääks harimata. Seepärast sõnas Recke, et sellises järjekorras ei saa ta iialgi talupoegi vabaks lasta. Tema eesmärgiks jäi: „Õnnelikud peavad minu talupojad olema sellest silmapilgust alates, kui nad minu hoole alla usaldatakse. Vabad – alles siis, kui nad selleks valmis on!“¹⁰¹ Kypsus ei pidanud saabuma küll põlvkondade pärast, nagu Merkel oli „Lätlastes“ teistele talupoegade harimisplaanidele ette heitnud, vaid 12–15 aasta pärast.¹⁰² Merkeli enda plaan, mille ta „Lätlastes“ välja käis, oli anda vabadus pärast viieaastast oote- ja ettevalmistusaega.¹⁰³ Vabaks saamise tingimuseks soovitas Merkel seda, et pärast ettevalmistusaega saaksid vabaks need, kes pole korda saatnud rikkumisi ning suudavad enda ja oma pere vabaduse eest maksta 30–40 taalrit. Merkel nimetas selle summa kogumist proovikiviks ja kinnituseks, et inimesel on vabana elamiseks piisavalt usinust.¹⁰⁴ Vabaduse saamise eest tasu maksmist võiks tõlgendada aga ka inimeste omamise legitimeerimisena.¹⁰⁵ Samas ei pruukinud Merkeli arvates vabaduse eest raha

96 G. Merkel. Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben II, 180–183.

97 Garlieb Merkeli kiri Elisa von der Reckekele, 20.07.1797, vt: G. Merkel. Briefwechsel, Bd. 1: Texte. Hrsg. von D. Sangmeister, T. Taterka, J. Drews. (Philanthropismus und populäre Aufklärung, 16.) Edition Lumière, Bremen, 2019, 26–27, siin 26.

98 Samas, 27.

99 G. Merkel. Die Letten, 200–201.

100 Elisa von der Recke kiri Garlieb Merkelile, 08.08.1797. Vt G. Merkel. Briefwechsel, Bd. 1: Texte, 32.

101 Samas, 33.

102 Samas.

103 G. Merkel. Die Letten, 319.

104 Samas, 319–320.

105 1825. aastal kirjutatud käsikirjalises „Loodetavasti viimane sõna Liivimaa talupoegade vabaklaskmisest“ („Das, hoffentlich, letzte Wort über die Freilassung der Bauren in

tasumine olla vabastamise kohustuslik osa: nii näiteks soovitas ta Reckele eksperimenti, et too annaks oma parimale talupojale vabaduse, kuid ei maininud seejuures mingit tasu maksmist.¹⁰⁶ Isikliku vabaduse kõrval mainib Merkel nii „Lätlastes“ kui ka oma ettepanekus Reckele seda, et vabastatutele tuleb anda õigus oma majapidamisele, kuid tegu polnud täieliku omandiõigusega: „Kui ta [vabastatav talupoeg] oleks majaisand, siis peaks sellega seotud olema ka tema majapidamise põline, müüdav, kuigi teoorjusega koormatud valdus,“¹⁰⁷ kirjutab Merkel „Lätlastes“. Elisa von der Reckele soovitas ta nõnda: „andke ühtlasi oma ala parimale majaisale juba nüüd vabadus ja omandiõigus tema majapidamisele (iseenesestmõistetavalt tema varasemate koormiste tingimusel).“¹⁰⁸

MERKELI ARVAMUS TALURAHVA EMANTSIPATSIOONIST

Merkel elas talupoegade pärisorjusest vabastamise protsessile Balti provintsidest kaasa ka 19. sajandil. 1804. aastal vastu võetud seadusi pidas ta hiljem mitte just eriti tagasihoidlikult „talupoegade vabastamise ettevalmistuseks“, „kus minu kirjutise ettepanekud said kohalikuks seaduseks“.¹⁰⁹ Liivimaal kehtima hakanud seaduse esimene paragrahv kinnitas, et talupojad peavad neile, kelle omandis („perrisommandus“ või saksa keeles *Eigentum*) maa on, tasuma selle kasutamise eest töö või rahaga.¹¹⁰

Liefland“) märgib Merkel, et see oli ainuke 1796. aastal tehtud ettepanekutest, mida 1804. aastal ei täidetud, kuna oleks ebaõiglane, kui talupojad peaksid maksma neile loomupäraselt kuuluva vabaduse saamise eest. Artikkel trükitud kogumikus: M. Stepermanis, Garliba Merķeļa uzskati zemnieku brīvlaišanas jautājumā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1939, 3, 11, 441–46, vt eriti 443.

106 Garlieb Merkeli kiri Elisa von der Reckele, 20.07.1797, vt: G. Merkel. Briefwechsel, Bd. 1: Texte, 26–27, siin 27.

107 G. Merkel. Die Letten, 320.

108 Garlieb Merkeli kiri Elisa von der Reckele, 20.07.1797, vt: G. Merkel. Briefwechsel, Bd. 1: Texte, 27.

109 G. Merkel. Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben I. K. F. Köhler, Leipzig, 1839, 233.

110 „Kik ma-rahwas Liivlandi maal kel maad käen om, olgo se kuninga- wai lina- wai moisnikko-wallen, sawa se läbbi omma toidust, nink hääd elamist, et nemma põldo teggwa. Seperrast peawa nemma ka seitsammal, kelle perrisommandus se maa om ni paljo tassuma, kui se maa suur om ehk se arm sest maast kannap mes neide käen om, olgo temma orjusse nink kümnessega, ehk rahha massuga.“ (Sädusse Ma-rahwa perrast antu kea Liivlandi gubernementi wallitsusse al ellawa. Grenzius, Tartu, 1804, 3–4); „Da alle Bauern des livländischen Gouvernements, welche sich auf Ländereien angesiedelt befinden, die entweder der Krone oder Gemeinheiten oder Gutsherrschaften gehören, ihren Unterhalt und Wohlstand durch Bearbeitung des Bodens gewinnen: so sind sie auch verpflichtet, dem Eigenthümer desselben, nach der Größe des ihnen hievon angewiesenen Antheils, eine verhältnißmäßige Vergütung für diese Nutznießung zu leisten, und zwar, entweder durch Frohnen und Abgaben in Natura, oder durch Geld.“ (Verordnungen, die livländischen Bauern betreffend. Müller, Riga, 1804, 3)

Samas andis § 16 kõigile vabadele inimestele õiguse maad osta.¹¹¹ Mati Laur ja Priit Pirsko on seda nimetanud oluliseks muutuseks: „alalhoidlik eestkostevaim“ asendus arusaamaga, et põhimõtteliselt on võimalik, et ka talupojale kuulub maad.¹¹² Samas oli tegu vaid teoreetilise õigusega, mille rakendamine oli võimatu, sest maad said omandada ainult vabad inimesed, aga talupojad olid endiselt isiklikult vabastamata.¹¹³

Merkel hindas 1804. aasta talurahvaseadust kõrgelt ning oli varmas neid kriitika eest kaitsma. 1811. aastal saatis Merkel Johann Friedrich Cottale Morgenblatti tarbeks Johann Christoph Petri raamatu „Uusim pilt Liivi- ja Eestimaast“ („Neuestes Gemälde von Lief- und Ehstland“, 1809) arvustuse, kus heidab Petri ette, et tolle vaade on vananenud ning loetleb üles õigused, mis piirkonna talupojad olid pärast sajandi vahetust saanud.¹¹⁴ Ta peab oluliseks rõhutada, mis on ja mis pole tehtud parenduste eesmärk:

Kui mõnes Liivimaa osas on talupojad sellest hoolimata siiski veel väesed; kehvad ja viletsad, siis tuleb meeles pidada, et need parendused saavad alles aastakümnete pärast täielikult ta juurduda ja nähtavaid vilju kanda ning et nende esmane eesmärk ei saa olla talupoegade rikkaks tegemine, vaid selle kõrvaldamine, mis neid viletsaks muutis ja viletsuses hoiab. Rikkaks Heaolu saavad nad vaid kasvava usinuse ja õnnelike saakidega: mis need neile anda saavad, kuulub nüüd tööpoolest piiranguteta neile.¹¹⁵

1816. aasta Eestimaa, 1817. aasta Kuramaa ja 1819. aasta Liivimaa kubermangu talurahvaseaduste väljakuulutamise eel ja ajal käis vilgas arutelu selle üle, milline on parim viis pärisorjuse kaotamiseks. Merkel esitas oma arvamuse enda toimetatud ajalehe Der Zuschauer (Vaatleja) veergudel. Tema visiooni kohaselt oleks parim lahendus olnud senise süsteemi tagurpidi pööramine: „Seni kuulus talupoeg maa külge; laskem tulevikus kuuluda maal talupojale, nii on nad sama lahutamatud kui

111 „Kik pri-innissime, mes saisust nemma eal onnes, woiwa põldo nink maad Liivimaa-maal osta nink perris ommandusses säduste perrä kätte saija.“ (Sädusse Ma-rahwa perrast antu kea Liivimaa gubernementi wallitsusse al ellawa, 7); „Alle freie Leute, sie mögen seyn, von welchem Stande sie wollen, können sich in Livland Ländereien eigenthümlich nach den Gesetzen erwerben.“ (Verordnungen, die livländischen Bauern betreffend, 6) Maaomandi õigust täpsustati ka paragrahvides 17 ja 31.

112 M. Laur, P. Pirsko. Eestkostest vabanemine: Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse: Artiklid. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 3/10.) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1998, 173–192, siin 181–182.

113 „Esimene kindlalt teadaolev talude pärisestmüümine nii Liivimaal kui kogu Eesti alal“ toimus alles 1823. aastal, vt: M. Laur. Abja fenomen: Talude pärisestmüümise algusest Eestis. – Ajalooline Ajakiri, 1999, 3/4 (106/107), 19–32, siin 21. Laiemalt talude pärisestmüümise kohta vt: K. Lust. Pärisorjast pärisestmüümisega: Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonikulas 1819–1915. (Scripti Archivi Historici Estoniae.) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005.

114 Garlieb Merkeli kiri Johann Friedrich Cottale, 08/20.03.1811, vt: G. Merkel. Briefwechsel, Bd. 1: Texte, 303–305, siin 304–305.

115 G. Merkel. Briefwechsel, Bd. 1: Texte, 305 (lähikriipsutused algses kirjas).

varem.¹¹⁶ Samas rõhutab ta taas eraomandi puutumatumust ning kinnitab, et talurahva vabastamine ei tohi riivata mõisnike omandiõigust maale: „Sekkumisest mõisnike maaomandiõigusesse ei saa juttugi olla.“¹¹⁷ Ostuhindade määramisel tuli tema meelest lähtuda seniste koormiste suurusel. Merkelit kannustas usk, et talupoegade maaomandiõigus on kasulik kõigile. Mõisnikud saaksid koormiste asemel ostuhinna, talude pärisperemehi haaraks „kümnekordne huvi“ oma talukohta arendada ning seega võidaksid kõik. Merkel mainib samas artiklis ka „parendushüpoteeke“, millega talupoeg „saaks pealegi seeläbi hüpoteeği, et laenata väikseid summasid, mida ta vajaks oma majapidamise parendamiseks või õnnetute aastate üleelamiseks, sest mõisahärra toetus langeb ära.“¹¹⁸ Merkel oli veendunud, et selline plaan teeks kogu Liivimaa pinna viljakamaks ja põllumaa tulusamaks.

1820. aastal ilmus Merkeli sulest mälestusteos pärisorjusest vabastamise tähistamiseks. Seal nimetab ta 1816.–1819. aasta talurahvaseadusi pärisorjusest vabastamise lõpuleviimiseks või viimaseks sammuks.¹¹⁹ Merkeli positiivse hinnangu aluseks oli usk, et mõisnikud saavad aru, kuidas õiglasel alusel sõlmitud „vabatahtlikud kontrahtid“ on kasulikud kõigile osapooltele ning et talupoegi kannustab oma elujärge parandama kombinatsioon isiklikust vabadusest ja kindlatest õigustest.¹²⁰ Merkel võis rahul olla, et paternalistlik, eestlaste ja lätlaste isetoimimisvõimet alavääristav mõtteviis oli Liivimaal vähemalt talurahvaseadustes hääbumas ning asendumas töökust ja usinust soodustava vaba konkurentsiiga.¹²¹ Siin toetus Merkel Adam Smithile, kes leidis, et „kõige püham ja puutumatum“ vara on igaühe enda töö.¹²² Vabadus ja omandikindlus pidid tegema rikkaks nii iga vaba üksikinimese kui ka kogu ühiskonna.¹²³

116 M. [G. Merkel] Ansichten über die Art, wie die persönliche Freiheit den Bauren des Livländischen Gouvernements zu ertheilen wäre. Veranlaßt durch Hagemesters Vorschläge. Entworfen von Karl W. Freiherr Budberg. Riga, 1817. – Der Zuschauer, 04.12.1817, 1505, 579–580, siin 580. Artikkel trükiti uuesti Jegor von Siversi koostatud kogumikus: Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland: Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Herausgegeben zur Säcularfeier der Geburt R. J. L. Samson's von Himmelstern. Im Ramen der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen. Hrsg. von J. von Sivers. Kymmell, Riga, 1878, 62–65.

117 Samas, 580.

118 Samas, 580.

119 G. Merkel. Die freien Letten und Esthen: eine Erinnerungs-Schrift zu dem am 6. Januar 1820. in Riga gefeierten Freiheitfeste. J. B. Hirschfeldt, Riga, 1820, 299–301.

120 G. Merkel. Die freien Letten und Esthen, 302.

121 Sellise mõtteviisi leviku kohta laiemalt vt: M. Laur, P. Pirsko. Eestkostest vabanemine; M. M. Bruns. Privilege and Freedom: The Emancipation Debate in Livland, 1817–1819. – Journal of Baltic Studies, 1998, 29, 3, 225–252.

122 A. Smith. Uurimus riikide rikkuse iseloomust ja põhjustest I. Tlk. M. Trummal. (Avatud Eesti raamat.) Ilmamaa, Tartu, 2005, 234. Smithi mõju kohta Balti provintside agraarkorraldusele ja 1816.–1819. aasta talurahvaseadustele laiemalt vt nt: M. Laur, P. Pirsko. Eestkostest vabanemine, 184; M. M. Bruns. Privilege and Freedom.

123 S. Drescher. The Mighty Experiment: Free Labor versus Slavery in British Emancipation. Oxford University Press, Oxford, 2002, 19–33.

Samas võib Merkeli heakskiit nn agraarseadustele olla ka pelgalt leppimine sellega, mida saavutada oli võimalik. 1825. aastal kirjutatud käsi-kirjalises, anonüümselt ilmuma pidanud artiklis „Loodetavasti viimane sõna talupoegade vabastamisest Liivimaal“ („Das, hoffentlich, letzte Wort über die Freilassung der Bauren in Liefland“) vastab Merkel neile, kes pidasid maata vabastatud talupoegi „purupaljasteks ja abituteks“, et selline pärisorjuse kaotamine oli ainuvõimalik valik: „Kolmandat valikut ei olnud: talupojad pidid jääma **pärisorjadeks** koos tulevikku suunatud **ebakindlate** eelistega või saada vabaks ilma maata; seejuures on neile siiski kindlustatud õigus maaomandit saada.“¹²⁴ Merkel vastandab siin 1804. aasta seadust, mis jättis talupojad pärisorjadeks, kuid andis neile põlisrendiõiguse, ja 1819. aasta seadust, mis andis isikliku vabaduse, aga tühistas põlisrendiõiguse. Kolmanda variandi (sümbioos isiklikust vabadusest ja mingil kujul kindlustatud õigusest maale) elluviimist peab Merkel võimatuks. Ilmselt vihjab Merkel sellele, et pärisorjade vabastamiseks tuli saavutada kompromiss ning maa omandiõiguse piiramine oli mõisnikele punane joon, millest nad ei olnud nõus üle astuma.

Maureen Maguire Bruns on Liivimaal toimunud debatte uurides näidanud, kuidas erinevate vaadetega Liivimaa aadlikke ühendas arusaam, et maaomand peab pärisorjuse kaotamisel jääma puutumatuks. Veel enam, mitmed kritiseerisid 1804. aastal antud põlisrendiõigust, mis olevat ebaõiglaselt piiranud aadlike omandiõigust, ning pidasid pärisorjuse kaotamise tingimuseks seda, et talupoegade õigusliku staatuse muutumise tõttu tuleb põlisrendiõigus kaotada.¹²⁵ Merkel läks 1825. aastal just sellisel kujul läbi viidud pärisorjuse kaotamist välismaise publiku ees kaitstes isegi kaugemale ja väitis, et „kui vabaks saanud pärisorjad oleks tahtnud otsekohe maaga varustada, oleks pidanud mõisnikelt võtma **kogu** nende seaduslikult omandatud ja seega puutumatu vara.“¹²⁶ Merkeli arvates oli Liivimaa juba ennegi niivõrd erinevate omanike vahel jaotatud, et sellises mahus ümberjagamine oleks majandusliku süsteemi täielikult lõhkunud. Kuigi omanikke oli tihedalt, oli töökäsi – vastupidi – napilt. Liivimaa asustus oli niivõrd hõre, et tööjõunappus mängis tugevamad kaardid just talupoegade kätte, kes pidid saama võimaluse oma elu- ja töökohta valida. Mõisnikud pidid aga soodsate tingimuste loomisel pingutama, et nende põllud harijateta ei jääks.¹²⁷ Kui Merkeli usk vabadesse kontrahtidesse

124 M. Stepermanis. Garlība Merķeļa uzskati zemnieku brīvlaišanas jautājumā, 444. Merkeli rōhutused.

125 M. M. Bruns. Privilege and Freedom, eriti 230–235.

126 M. Stepermanis. Garlība Merķeļa uzskati zemnieku brīvlaišanas jautājumā, 444. Artikli autori rōhutus.

127 Samas, 444–446.

ja vabaduse innustavasse jõudu kandis adamsmithilikke jooni, siis siin näivad Merkeli mõtted lahknemat Smithi ideedest, kus kritiseeriti rangeid pärimispiiranguid, mis kinnistasid maaomandi koondumise põlvkondade kaupa ühe väikese grupi kätte: „Võrrelge nende maavalduste praegust olukorda väikeomanike valdustega nende naabruses, ja te ei vaja enam ühtki muud argumenti veendumaks, kuivõrd ebasoodne selline ulatuslik omand maade olukorra edenemise seisukohalt on.“¹²⁸

Tõenäoliselt pooldas Merkel siiski Smithi teooriat, küsimus oli lihtsalt muutuste kiiruses. Kuigi historiograafias heidetakse 1816.–1819. aasta otsustele tihti ette, et need muutsid kunagiste pärisorjade tegeliku emantsipatsiooniprotsessi aeglaseks,¹²⁹ ei näinud Merkel 1839. aastal oma mälestustes protsessi aegluses probleemi: *de jure* vastu võetud otsused said tema hinnangul iga aastaga üha enam *de facto* jõustatud.¹³⁰ Merkel toonitab, et niivõrd suure ühiskondliku muutuse puhul ei saa tulemusteni jõuda kiirkorras: „Sellise muutuse saab lõpule viia alles teise või kolmanda vabaduses sündinud riigikodanike põlvkonnaga.“¹³¹

LÕPETUSEKS

Oma koduprovintsi Liivimaa iganenud ja õnnetut olukorda vaagides rakendas Merkel lahenduse leidmisel ühiskondliku lepingu teooriat. Jean-Jacques Rousseaut inspireerituna pakkus ta välja alglepingu idee, mis tema käsitluse järgi oli kõigi ühiskondlike ühenduste aluseks olev vaikimisi sõlmitud leping. Juriidilise dokumendi asemel on aga alglepingu näol tegemist inimõiguse tundega, mis nõuab kõigi kaaskodanike inimlikku kohtlemist. Inimliku kohtlemise tuumaks oli tunnistamine, et kõigi ühiskonnaliikmete, ka seniste pärisorjade näol on tegu inimestega, see tähendab olemuselt vabade, võrdsete ja võimekate olenditega.

¹²⁸ A. Smith. Uurimus riikide rikkuse iseloomust ja põhjustest I, 577.

¹²⁹ Näiteks on uue „Eesti ajaloo“ V köites kirjas: „Maata vabastamine oli küll oluline edusamm pärisorjuse kui mentaalse süsteemi lammutamisel, kuid ei lahendanud selle süsteemi majanduslikku alust – maaomandi küsimust.“ Vt Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. S. Vahtre, T. Karjahärm, T. Rosenberg. Ilmamaa, Tartu, 2010, 90. Lätis on maata vabastamise kohta käibel eraldi termin „linnu vabadus“ (*putna brīvība*), vt: A. Purs, A. Plakans. Historical Dictionary of Latvia. (Historical Dictionaries of Europe.) Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2017, 302. Täna Pauls Daijat, kes juhtis mu tähelepanu sellele terminile. Vrd selles küsimuses ka uusimat baltisaksa perspektiivist kirjutatud Balti ajaloo üldkäsitlust, kus Gert von Pistohlkors on märkinud, et Adam Smithist inspireeritud „vabad lepingud“ teenisid aadlike „majanduslikke ülemvõimu huve“, ning ta pidas vankumatut usku vabaduse andmise mõjusse imestamisväärseks: G. von Pistohlkors. Baltische Länder. (Deutsche Geschichte im Osten Europas.) Siedler, Berlin, 1994, 328–334.

¹³⁰ G. Merkel. Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben I, 234.

¹³¹ Samas.

Nagu mitmed varasemadki uurijad on juba märkinud, kritiseerib Merkel seisus- ja rahvuspiiride kattumist. Seades analüüsi fookuse sellele, kuidas Merkel püüdis rakendada oma kaasaja poliitilise mõtte üht võtmemõistet Liivimaa oludes, joonistub välja, et hoolimata oma kriitikast ei tötanud ta provintside põhikorda täielikult ümber pöörama. Vastupidi, põhikorda ja seniseid omandisuhteid segi paiskav vägivaldne revolutsioon oli tema meelest negatiivne stsenaarium. Sestap proovis ta leida viisi Liivimaa olukorra ajakohastamiseks nõnda, et sellega ei kaasneks senise korra täielik kadu, vaid reformitaks ainult neid osi, mis ei vastanud tema arvates alglepingle.

Poliitilist ühendust loova alglepingu järgi pidid kõigile ühiskonna liikmetele olema tagatud inimõigused, kuid algleping ei puudutanud poliitilisi vabadusi ega ka omandiõiguse küsimusi. Selle ühiskondliku ühenduse loomise algprintsibi kitsenduse tunnustamisega nõustus Merkel ühtlasi vallutus- või tugevama õiguse legitiimsusega. On tähelepanuväärne, et kinnitades lätlaste maaomandi puudumist sõjas alla jäänud nõrkade esiisade tõttu ja nõustudes elatusmaa koormiste maksumistamise õiguspärasusega, läks Merkel vastuollu lääne kultuuriruumis levinud arusaamaga, et maa seaduslik esmahõivaja on see, kes seda tööga muudab. Sellest olulisemaks pidas Merkel riigi rolli toimida kehtivate omandisuhete kaitsjana. Aegamisi toimuva talupoegade emantsipatsiooni peamiseks vahendiks pidi Merkeli arvates olema isiklikust vabadusest saadud edasipüüdlikkus.

Tänuavaldus

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuuri grantid PRG₃₁₈ ja PRG₉₄₂. Autor tänab kahte anonüümset retsensenti põhjaliku tagasiside eest ning oma doktoritöö juhendajaid Eva Piirimäed ja Pärtel Piirimäed artikli varasemate versioonide lugemise eest.

GARLIEB MERKEL ON THE ORIGINAL
CONTRACT AND ITS APPLICATION TO
THE ABOLITION OF SERFDOM IN
THE BALTIC PROVINCES

Kadi Kähär-Peterson

This article examines the work of Garlieb Merkel, who became one of the most renowned critics of serfdom in the Baltic provinces. The focus of the article is on Merkel's treatment of the original contract (*Urvertrag*). Merkel drew upon the ideas of Jean-Jacques Rousseau and contrasted his interpretation with David Hume's interpretation of the original contract. He conceived the original contract as the foundation for political association, establishing the right of all individuals to be treated humanely. However, Merkel regarded the original contract not as a legal document but as a sense of human right (*Gefühl des Menschenrechts*), which demanded the humane treatment of all fellow citizens. At the core of such treatment was the recognition that all members of society, including those unjustly enslaved, were human beings. This recognition entailed the acknowledgement that all human beings are, by their nature, free, equal, and capable of development.

Although Merkel considered the original contract to be a fundamental principle of human society, it was not recognised in the contemporary Baltic provinces. Consequently, Merkel advocated for the swift reinstatement of the original contract, expressing concern that the level of despair among the peasantry had reached a critical point, bringing them to the verge of revolution.

As numerous previous scholars have already demonstrated, Merkel was critical of the overlap between social class and ethnic-national boundaries. However, an analysis of how Merkel sought to apply one of the key concepts of contemporary political thought to the circumstances in the Baltic provinces suggests that, despite this criticism, he did not seek to completely overturn the legal order of the provinces. On the contrary, Merkel viewed violent revolution, which would disrupt the constitution and existing property relations, as an undesirable outcome. He, therefore, aimed to identify a way of modernising the situation in the province of Livonia that would not necessitate the wholesale dismantlement of the established order but would instead involve modifying elements that were inconsistent with the principles of the original contract.

While the original contract stipulated the protection of human rights for all members of society, it did not address political freedom or property rights. Given this limitation within the foundational principle of political association, Merkel also recognised the legitimacy of the right of conquest, or the ‘law of the stronger’. His stance on its legitimacy conflicted with the critical perspectives of thinkers such as Francisco de Vitoria and diverged from the widely held Western cultural view, most famously articulated by John Locke, that land belongs initially to those who alter it through agricultural labour. Merkel placed greater emphasis on the state’s role in safeguarding existing property relations. Inspired by Adam Smith, he believed in personal freedom for peasants, which he argued fostered virtues such as hard work and diligence. Merkel emphasised that significant social transformations, such as the emancipation of peasants, cannot be accomplished quickly and require generations to be fully realised.